

GEZINSBEGELEIDING

STRATEGISCH
BELEIDS- EN ACTIVITEITENPLAN

1989 - 1993

BELEIDSCOMMISSIE GEZINSBEGELEIDING

I N H O U D

WOORD VOORAF

I. Achtergronden, visie op de ontwikkeling van dove en ernstig slechthorende kinderen en de interactie in het gezin

II. Gezinsbegeleiding aan gezinnen met een doof kind

1. Inleiding.
2. Doelgroepen.
3. Uitgangspunten.
4. Doelstellingen.
5. Doel- en taakstellingen.
6. Activiteiten.

III. Deskundigheden en verdeling per activiteit

1. Algemeen.
2. Deskundigheidsbevordering.
3. Verdeling per activiteit.
 - a. Huisbezoeken.
 - b. Specifieke activiteiten.
 - c. Ouderbijeenkomsten, communicatiecursussen.
 - d. Diagnostiek.
 - e. Overleg en deskundigheidsbevordering.
 - f. Administratieve werkzaamheden.
 - g. Beleidsvorming en coördinatie.

IV Audiologische centra - diagnostiek en eerste aanzet tot gezinsbegeleiding

1. Inleiding.
2. Doelen en activiteiten.
3. Kosten.

V Financiële consequenties

1. Uitgangspunten.
2. Vaste kosten per begeleidingsorganisatie.
3. Berekening variabele kosten per begeleid gezin.
4. Uitwerking gemiddelde kosten per Gezinsbegeleidingsinstelling.

WOORD VOORAF

De Nederlandse Federatie van Organisaties van Ouders van Dove Kinderen (FODOK) organiseerde 3 juni 1989 een Gezinsdag. Bij die gelegenheid werd door de voorzitter het **Toekomstscenario Gezinsbegeleiding** t.b.v. ernstig auditief gehandicapte kinderen en hun ouders aangeboden aan Prof. Van Londen, directeur-generaal van de Volksgezondheid. De voorzitter, mevrouw Bruning, sprak de hoop uit dat de staatssecretaris de in het rapport beschreven standpunten, inclusief de financiële consequenties, zal willen accepteren.

De staatssecretaris heeft geluisterd. In een brief dd. 14 december 1989 verzocht hij de Ziekenfondsraad een start te maken met de invoering van gezinsbegeleiding ten behoeve van het ernstig auditief gehandicapte kind en zijn ouders door middel van het treffen van een subsidieregeling voor dat doel.

Het Toekomstscenario was nog onvoldoende expliciet over de disciplines en het takenpakket van de hulpverleners. In dit Strategisch Beleids- en Activiteitenplan 1989-1993 is dit verder uitgewerkt. Ook voor de Audiologische Centra, die immers de belangrijke eerste aanzet tot gezinsbegeleiding geven, werd deze uitwerking gemaakt. Dit rapport is een vervolg en aanvulling op het Toekomstscenario en werd opgesteld door de Beleidscommissie Gezinsbegeleiding.

Beleidscommissie Gezinsbegeleiding
december 1990

Secretariaat:
Nederlandse Stichting voor
het Dove en Slechthorende Kind
Oranje Nassaulaan 49
1075 AK Amsterdam
tel. 020-6641151

I. ACHTERGRONDEN, VISIE OP DE ONTWIKKELING VAN DOVE EN ERNSTIG SLECHTHORENDE KINDEREN EN DE INTERACTIE IN HET GEZIN

De eerste levensjaren van een kind zijn van wezenlijk belang voor het verloop van zijn verdere ontwikkeling. In de eerste levensjaren moeten op alle ontwikkelingsgebieden processen op gang komen en het ontbreken van deze processen of het gebrek-kig verloop ervan heeft in het algemeen (ernstige) nadelige consequenties voor de verdere ontwikkeling. Hoewel niet precies te zeggen valt wanneer een kind fatale achterstanden oploopt en wat later nog wel valt in te halen.

Belangrijke ontwikkelingsprocessen op het gebied van taal, cognitie, socialisatie, emoties en spel komen tot stand in de interactie met de omgeving. De rol van de opvoeders, als degenen die betekenis verlenen aan de ervaringen die het kind opdoet, is hierbij van grote invloed.

Nu zijn er in iedere opvoeding vele wegen en vele manieren die kunnen leiden tot een ongeveer gelijk eindresultaat. Opvoeding kan plaatsvinden binnen grote marges (Kagan, 1984). Of zoals Leenders (1984) stelt: "Minder gunstige kindkenmerken bij de geboorte resulteren niet zonder meer in een minder gunstige ontwikkeling. Een sensitieve omgeving, die rekening houdt met het ontwikkelingsniveau van het kind, is veelal in staat deze minder gunstige kenmerken te nivelleren. In een omgeving met een minder verzorgend potentieel zullen deze kenmerken in de ontwikkeling veelal herkenbaar blijven en zelfs verergeren".

Een doof of ernstig slechthorend* kind dat opgroeit in een horende omgeving verkeert in een ongunstige situatie. Opgroeien betekent onderweg zijn naar een volwassen toestand. De ervaringen die een kind gedurende zijn opgroeien opdoet hebben allemaal een bepaalde kwaliteit ten aanzien van dit einddoel: zij rusten hem wel of niet voldoende toe voor de eisen van de volwassenheid. In het geval van dove kinderen doet zich een bijzonder einddoel voor. Dove kinderen moeten opgroeien voor een volwassen functioneren in twee werelden: de wereld van dove en de wereld van horende mensen (Beck en De Jong, 1990). Voor onder andere een geslaagde identiteitsvorming is het van wezenlijk belang dat dove mensen zich gemakkelijk in en tussen beide werelden kunnen bewegen (Schlesinger, 1984).

Ten aanzien van het opgroeien van kinderen, ook dove kinderen, in gezinnen biedt een dynamisch, interactioneel (trans-actioneel) model een passend kader. Gezinsbegeleiding sluit aan bij de 'goodness of fit' benadering: de mate waarin de omgeving van het kind en het kind op elkaar zijn afgestemd beïnvloedt het ontwikkelingsverloop. Dit is een dynamisch model omdat de 'goodness of fit' op ieder moment van de ontwikkeling anders kan zijn. De behoeften van een kind van 13 maanden zijn anders dan die van een kind van bijvoorbeeld 30 maanden en dit stelt andere eisen aan de omgeving. Zo zijn

* Vanaf nu wordt de term doof kind gebruikt als wordt bedoeld doof en/of zeer ernstig slechthorend kind.

er bijvoorbeeld aanwijzingen dat de interactiestijl van opvoeders van een baby op bepaalde punten wezenlijk anders moet zijn dan de opvoedingstijl bij een peuter. Alle opvoeders moeten voortdurend afstemmen op hun kind. Voor opvoeders van een doof kind is dit gecompliceerder dan het voor opvoeders van een horend kind is. Ouders kunnen bij het afstemmen op hun dove kind in mindere mate gebruik maken van de informatiebronnen die ouders van horende kinderen ten dienste staan: zoals de informatie van andere opvoeders, informatie van een consultatiebureau, opvoedingsbladen, e.d. Het bijna als vanzelfsprekend bijstellen van de aanpak van het kind naarmate het opgroeit, is in de opvoeding van een doof kind veel moeilijker. De communicatie met het kind kent moeilijkheden of beperkingen en dit blijkt ingrijpende gevolgen voor de interactiestijl te kunnen hebben. Moeizame communicatie met dove peuters kan opvoeders controlerender, dwingender en minder flexibel maken in vergelijking met opvoeders van horende peuters (Schlesinger en Meadow, 1972; Brinich, 1980; Wedell-Lumley, 1980). Het verbeteren van de communicatie tussen kind en opvoeders kan deze ongunstige situatie positief beïnvloeden, maar ook dan ondervinden horende opvoeders moeilijkheden met de afstemming op het dove kind. Vooral ten aanzien van de inschatting van het niveau van aanspreken van het kind ontstaan gemakkelijk ontsporingen. Dove kinderen kunnen voortdurend worden overschat en onderschat op verschillende terreinen. Een verdere complicatie is de zekere ambiguïteit in de opvoeding van een doof kind. Ouders moeten proberen een doof kind zo gewoon mogelijk te benaderen, ook al heeft het kind door zijn doof-zijn in een horende wereld speciale behoeften. De energie die van ouders gevraagd wordt bij het opvoeden van een doof kind is dan ook zeer groot. Ouders moeten zich verdiepen in communicatie met het dove kind, veel tijd steken in het verwerven van vaardigheden daarin en tegelijk zo adequaat mogelijk opvoeden. Dat veel ouders in de eerste jaren na de diagnose ook nog een emotioneel proces van verwerking en acceptatie doormaken, met mogelijke depressieve gevoelens en daarmee samenhangend verlies aan energie, maakt des te meer duidelijk voor welke verzwaarde opvoedingstaak ouders van een jong doof kind staan.

II. GEZINSBEGELEIDING AAN GEZINNEN MET EEN DOOF KIND

1. Inleiding

Gezinsbegeleiding wordt na de diagnose doofheid of zeer ernstige slechthorendheid aan het gezin aangeboden om de kansen op een goede ontwikkeling van het dove kind zo groot mogelijk te maken. Voor de meeste ouders is het opvoeden van een doof kind een nieuwe en onbekende ervaring. Dat betekent dus niet dat ouders ineens niet meer zouden kunnen opvoeden,

of dat zij doordat zij een doof kind hebben ineens onkundige of inadequate ouders zijn geworden die geleid moeten worden. Het betekent wél dat het opvoeden van een doof kind kennis en vaardigheden vraagt die ouders niet vanzelfsprekend hebben en die zij ook niet zonder meer kunnen opdoen. Een deskundige, vroege gezinsbegeleiding helpt de ouders om adequaat te reageren op de aanpassingen die noodzakelijk zijn om de ontwikkelingsmogelijkheden van een doof kind te optimaliseren (Altshuler, 1974; Bolton, 1976; Denmark, 1985). Wanneer er niet geïntervenieerd wordt dan leidt dit ertoe dat de communicatie tussen de horende omgeving en het dove kind zeer beperkt zal blijven, waardoor de taalontwikkeling gebrekkig zal verlopen en de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling achter zullen blijven.

Om de horende omgeving zodanig toe te rusten dat deze de ontwikkelingsomgeving van het dove kind zo gunstig mogelijk maakt, is veel nodig. Hoeveel nodig is en op welk niveau deze competentie uiteindelijk uitkomt is van vele factoren afhankelijk. Doofheid kan in ieder gezin optreden, dat wil zeggen dat een gezinsbegeleidingsdienst te maken heeft met een willekeurige selectie uit de Nederlandse bevolking. Dit betekent ook dat de beginsituatie van de begeleiding verschilt voor ieder gezin op het gebied van bijvoorbeeld opvoedingsinzichten (van autoritaire gezinnen tot laissez-faire gezinnen), gezinssystemen (van kluwen-gezinnen tot los-zand-gezinnen), gezinssamenstelling (twee-ouder-, één-ouder-, enig kind-, meer kindgezinnen), pedagogische stijlen (creatieve, responsieve opvoeders tot rigide, non-responsieve opvoeders), veerkracht (snel herstellen van teleurstellingen tot langzaam herstellen) en draagkracht/draaglast (veel spanningen aankunnen tot weinig spanningen aankunnen, veel andere problemen hebben, weinig andere problemen hebben), motivationale verschillen en verschillen in cognitieve mogelijkheden (gemakkelijk leren versus moeilijk leren) en sociaal-emotionele kennis en vaardigheden (gevoelig voor anderen versus niet gevoelig voor anderen, tactvol versus tactloos), enz., enz. Ook ten aanzien van de kinderen die in begeleiding zijn spelen vele factoren een rol zoals aanleg, temperament, cognitieve mogelijkheden, alertheid, nieuwsgierigheid, motivatie, plaats in de kinderrij, nevenhandicaps, enz., enz.

Belangrijke eisen die aan gezinsbegeleiding gesteld moeten worden zijn doelmatigheid, toegankelijkheid en bereikbaarheid. Aan deze eisen kan alleen worden voldaan als onder andere in het programma van gezinsbegeleiding rekening wordt gehouden met de vele factoren die hierboven werden genoemd. Gezinsbegeleiding kan niet gericht zijn op de gemiddelde ouder, maar biedt een programma van begeleidingsactiviteiten waarin zoveel mogelijk gedifferentieerd gewerkt zal worden, gedifferentieerd naar individuele gezinnen, maar ook gedifferentieerd in en tussen groepen ouders.

De doelmatigheid van het programma komt tot uiting in de

inhoud, opbouw, aansluiting en onderlinge samenhang van de verschillende activiteiten. De toegankelijkheid van het programma ligt besloten in de visie dat het voor ieder gezin, binnen zijn eigen grenzen, mogelijk is de 'goodness of fit' te verbeteren. Ook in de opbouw van het programma heeft toegankelijkheid door zowel de gedifferentieerde werkwijze als het herhaalde aanbod van activiteiten (wie het ene jaar verhinderd is, kan een volgend jaar misschien wel meedoen) een nadrukkelijke plaats.

Bereikbaarheid tenslotte kan worden bevorderd door zo veel mogelijk activiteiten ofwel bij ouders thuis, ofwel in het centrum en dan bijvoorbeeld in de avonduren te laten plaatsvinden. Door dit laatste behoeven ouders doorgaans geen vakantiedagen of dergelijke op te nemen en kunnen beide ouders activiteiten bijwonen.

Onmiskenbaar is er in elk programma een spanningsveld tussen enerzijds wat noodzakelijk moet gebeuren om de ontwikkelingskansen van een doof kind in een horende omgeving te optimaliseren en anderzijds wat haalbaar is voor een gezin. Een gezinsbegeleidingsdienst heeft hier een dubbele verantwoordelijkheid: zowel ten aanzien van de kinderen als ten aanzien van hun gezinnen.

De verhouding tussen het activiteitenaanbod en een redelijke energie- en tijdsinvestering van de kant van de ouders behoeft voortdurend aandacht. Ook hierbij spelen verschillen tussen ouders een rol, de een kan nu eenmaal veel meer aan dan de ander, de een wil veel meer en/of veel sneller dan de ander. Benadrukt dient hier te worden dat alle activiteiten voor de ouders vrijwillig zijn en dat in de planning van de activiteiten getracht wordt er rekening mee te houden dat ouders niet te zwaar belast worden.

2. Doelgroepen

Gezinnen met een doof kind en hun sociale netwerk

waarvoor geldt dat:

- bij het kind ernstige slechthorendheid of doofheid geconstateerd is vóór het vierde levensjaar,
- iedere gezinsvorm in aanmerking komt (twee-ouder, één-ouder, pleegouder e.d.)
- ouders ofwel beide horend zijn, ofwel een ouder doof is en een ouder horend is, ofwel beide ouders doof zijn.

3. Uitgangspunten

1. Een dynamisch interactioneel model vormt de grondslag van de gezinsbegeleiding

Er wordt van uitgegaan dat de mate waarin de omgeving van het kind en het kind op elkaar zijn afgestemd het ontwikkelingsverloop van het kind zal beïnvloeden. Deze afstemming kan op ieder moment van de ontwikkeling anders zijn, omdat situaties, verwachtingen, behoeften, etc. verschuiven of veranderen.

2. De afstemming van de omgeving op het dove kind verloopt niet vanzelf

Voor horende opvoeders van een doof kind is het moeilijker dan voor horende opvoeders van horende kinderen. Deze moeilijkheden komen voort uit:

- a. specifieke behoeften van het opgroeiende dove kind op interactief en in bijzonderheid op communicatief gebied;
- b. het ontbreken van een referentiekader bij de opvoeder (voorgaande opvoedingservaringen, opvoedingsbladen, consultatiebureau e.d.).

3. Horende opvoeders van een doof kind moeten hun 'opvoedingsintuïtie' hervinden

Opvoedingsintuïtie verwijst naar de visie, inzichten, meningen, wensen en gevoelens die opvoeders hebben ten aanzien van hun opvoedingshandelen. Opvoedingsintuïtie is dus gebaseerd op en wordt beïnvloed door informatie en ervaringen en leidt ertoe dat opvoeders hun opvoedingshandelen min of meer vanzelfsprekend bij kunnen stellen en af kunnen stemmen op de behoeften van hun kind. Opvoeders weten 'intuïtief' hoe ze met een baby, een peuter, een kleuter moeten omgaan. Opvoeders van een doof kind moeten hun inzichten, meningen en gevoelens ten aanzien van de opvoeding van het dove kind ingrijpend bijstellen. Dit beïnvloedt de zekerheid van opvoeders en de wijze waarop zij hun opvoedingshandelen gestalte geven en kan leiden tot kleine en grote, tijdelijke en permanente ontsporingen en daarmee tot een nadelige ontwikkelingssituatie voor het dove kind.

4. 'Opvoedingsintuïtie' kan middels informatie en gerichte (leer)ervaringen zo veel mogelijk hersteld worden

De inzichten, meningen en gevoelens van opvoeders ten aanzien van de opvoeding van het dove kind kunnen zodanig worden beïnvloed, dat opvoeders deze kunnen integreren in hun eigen stelsel van visies, wensen, gevoelens e.d. en van daar uit weer kunnen komen tot een min of meer vanzelfsprekend opvoedingshandelen.

5. Kontakten met andere opvoeders van dove kinderen zijn van belang voor opvoeders

Door veelvuldige kontakten met lotgenoten kan informatie worden opgedaan over ervaringen, moeilijkheden en oplossingen van anderen die kunnen bijdragen aan het vinden van een eigen weg in de opvoeding.

6. Opvoeding kan op vele wijzen geschieden, er zijn vele manieren om een kind goed op te voeden

Een goede ontwikkeling van een kind kan binnen diverse opvoedingskaders gewaarborgd worden. Ook ten aanzien van dove kinderen is er niet één opvoedingsmodel, of één optimale wijze van omgaan. De ondersteuning van het gezin dient aan te sluiten bij de visie en wensen van de opvoeders ten aanzien van het opvoeden van hun kinderen.

7. Op de ontwikkeling van dove kinderen zijn bepaalde aspecten nadrukkelijk van invloed

De opvoeding van een doof kind kan binnen diverse opvoedingskaders voorspoedig verlopen, maar binnen ieder kader zullen wel bepaalde aspecten nadrukkelijk naar voren moeten komen. Voorbeelden zijn: goede communicatie, hoortraining, duidelijkheid ten aanzien van eisen en verwachtingen, responsiviteit van de opvoeders, een omgeving die enige structuur biedt. Het is duidelijk dat dit uitgangspunt in combinatie met uitgangspunt 6 een grote deskundigheid én gevoeligheid vraagt van de begeleiders.

8. Een doof gezinslid heeft invloed op het gehele gezinsstelsel

Niet alleen het opvoedingshandelen ten aanzien van het dove kind wordt beïnvloed, maar ook het opvoedingshandelen ten aanzien van eventueel aanwezige broertjes en zusjes. Evenzo wordt het partnersysteem, andere (uitgebreide) gezinsrelaties en het sociale netwerk waarvan het gezin deel uitmaakt beïnvloed.

9. Voor een goede ontwikkeling van een kind zijn betekenisvolle relaties met de omgeving noodzakelijk

Betekenisvolle relaties verwijzen hier naar relaties die 'betekend' zijn, dat wil zeggen dat zij een informatieve en affectieve waarde hebben voor alle partners in de relatie, waarin iedere partner zich 'begrepen' weet.

10. Betekenisvolle relaties met de omgeving ontstaan middels een wederzijds begrijpelijke en goede communicatie

Wederzijds begrijpelijk verwijst hier naar de tweezijdigheid van de communicatie; de uitwisselingen die plaatsvinden tussen de partners in de communicatie hebben een gedeelde betekenis. Goede communicatie wil zeggen dat de communicatieve handelingen zodanig te formuleren zijn door de een en te begrijpen zijn door de ander dat de partners dit als 'van-zelf' ervaren.

11. Opvoeders kunnen vaardigheden verwerven die hen in staat stellen begrijpelijk en goed te communiceren met een doof kind

- a. de communicatie met een doof kind vereist speciale vaardigheden van de opvoedingsomgeving;
- b. de omgeving heeft die niet vanzelf;
- c. die moet door de omgeving geleerd kunnen worden.

12. Dove kinderen kunnen als de omgeving adequaat met het kind communiceert vanzelf vaardigheden verwerven die hen in staat stellen begrijpelijk en goed te communiceren met de omgeving

- a. dove kinderen kunnen communicatieve vaardigheden ontwikkelen;
- b. deze moeten hen door de omgeving worden aangeboden;
- c. dat aanbod zal volgens "regels" bekend uit de taalverwervingstheorieën moeten plaatsvinden.

13. Een begeleidingsprogramma dient afgestemd te zijn op de wensen en mogelijkheden van ieder gezin

Voor ieder gezin zullen speciale aanpassingen in het programma mogelijk moeten zijn, dit geldt zeer in het bijzonder voor:

- opvoeders uit andere culturen (voor wie het schriftelijk materiaal indien noodzakelijk in vertaling beschikbaar moet worden gemaakt en/of voor wie indien noodzakelijk een tolk beschikbaar moet worden gesteld);
- dove opvoeders van dove kinderen (voor wie indien noodzakelijk een tolk beschikbaar moet worden gesteld);
- opvoeders van meervoudig gehandicapte kinderen.

14. Het in overleg met de ouders beslissen over de meest adequate schoolplaatsing

Het kiezen van een school voor een doof/ernstig slechthorend kind is geen eenvoudige zaak. Hierbij spelen vele overwegingen een rol zoals audiologische, psychologische, pedagogische redenen, overwegingen van levensbeschouwelijke aard, maar ook praktische als afstand.

15. Kontakten met dove mensen kunnen van belang zijn voor gezinnen met een doof kind

Kontakten met dove mensen zijn om vele redenen belangrijk, veelal zelfs noodzakelijk, bijvoorbeeld voor:

- a. de verwerking en acceptatie van het hebben van een doof kind door de opvoeders;
- b. de identificaties en identiteitsvorming van het dove kind;
- c. de verwerving van communicatieve vaardigheden door opvoeders en dove kinderen;

16. Een begeleidingsprogramma dient voortdurend te worden aangepast aan de behoeften van de gezinnen die in begeleiding zijn, en nieuwe (wetenschappelijke) inzichten ten aanzien van ontwikkeling, interactie en communicatie

Niet alleen in de opvoeding van dove kinderen is de 'goodness of fit' van belang, voor gezinsbegeleiding geldt hetzelfde. De ontwikkeling van bestaande en nieuwe activiteiten, deskundigheidsbevordering en (bij)scholing van medewerkers heeft voortdurend aandacht.

17. Regelmatig overleg over de werkwijze en inhoud van de programma's van gezinsbegeleiding en de scholen is nodig

Dit impliceert dat gestreefd dient te worden naar een afstemming in benadering van het kind en in benadering en ondersteuning van de ouders, zodanig dat er voor ouders eenduidigheid ontstaat in de contacten met de school parallel op en in vervolg op het gezinsbegeleidingsprogramma.

4. Doelstellingen

Hoofddoel van een gezinsbegeleidingsprogramma is:

HET ZODANIG BEGELEIDEN VAN DE OPVOEDERS EN HET DOVE KIND DAT DE OPVOEDINGSOMGEVING EN HET KIND ZO GOED MOGELIJK OP ELKAAR AFGESTEMD RAKEN, ZODAT GOEDE ONTWIKKELINGSKANSEN VOOR HET KIND ONTSTAAN

Dit doel wordt nader gespecificeerd in de volgende doelstellingen:

- a. Het dove kind rechtstreeks, maar vooral via zijn ouders zodanig begeleiden dat zijn ontwikkeling gestimuleerd wordt.
- b. Het bevorderen van de communicatie tussen het dove kind en zijn gezin zodat betekenisvolle interactie door middel van wederzijds begrijpelijke en goede communicatie ontstaat.
- c. Het begeleiden van verwerkings- en acceptatieproblematiek bij de ouders zodat ouders hierover kunnen reflecteren en deze problematiek uiteindelijk het opvoedingshandelen niet overheersend en negatief beïnvloedt.
- d. De ouders informeren over praktische zaken, die op de een of andere wijze samenhangen met het hebben van een doof kind, zodat ouders dienaangaande effectief leren handelen.
- e. De ouders informeren over werkvelden, begeleidings- en behandelingspecialisten waar de ouders mee in contact zijn of willen komen.
- f. De ouders informeren over en inzicht geven in ontwikkelingsaspecten van dove kinderen en invloeden op die ontwikkeling.
- g. De ouders voorbereiden en informeren zodat zij, binnen gegeven beperkingen, tot een afgewogen schoolkeuze kunnen komen.

- h. De ouders informeren en ervaringen laten opdoen zodat zij een perspectief ontwikkelen ten aanzien van de wereld van horende en de wereld van dove mensen, en de mogelijke positie die hun kind dienaangaande in de volwassenheid (of al eerder) zal innemen.
- i. De ouders informeren over recente wetenschappelijke en andere inzichten zodat ouders deze kunnen betrekken bij afwegingen ten aanzien van hun opvoedingshandelen en/of afwegingen ten aanzien van de toekomst van hun kind.
- j. Het volgen van het verloop van de ontwikkeling van het dove kind, zodat gekomen kan worden tot een adequate schatting van de mogelijkheden van het kind op zowel audiologisch als ontwikkelingspsychologisch terrein en eventueel preventief kan worden opgetreden.
- k. Het signaleren van zich eventueel pathologisch ontwikkelende processen bij het kind, de opvoeders of het gezin zodat bijtijds adequate verwijzing naar specialisten (bijvoorbeeld kinderarts, neuroloog, oogarts, RIAGG, psychiatrische kliniek) mogelijk is.
- l. Ouders in contact brengen met andere ouders van dove kinderen.
- m. Alle bovengenoemde doelstellingen te verwezenlijken middels een begeleidingsprogramma dat voldoet aan de eisen van doelmatigheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid.

5. Doel- en taakstellingen

De in 4 beschreven doelstellingen leiden tot specifieke doel- en taakstellingen, die iedere begeleidingsinstelling voor een bepaalde periode vaststelt. Deze doel- en taakstellingen worden voor iedere gezinsbegeleidingsinstelling afzonderlijk schriftelijk vastgelegd in een werkplan.

6. Activiteiten

De doel- en taakstellingen worden nagestreefd in een aantal activiteiten die tezamen het gezinsbegeleidingsprogramma vormen. Het geheel van activiteiten heeft de volgende kenmerken:

In iedere activiteit worden aantoonbaar één of meer doelstellingen van het gezinsbegeleidingsprogramma nagestreefd, zoals hierboven omschreven, en zoals nader gespecificeerd in de specifieke doel- en taakstellingen van het programma. De activiteiten zijn deels exclusief kindgericht, deels exclusief oudergericht, deels gericht op aspecten van de ouder-kind interactie en het sociale netwerk.

De activiteiten zijn deels individueel gericht (dat wil

zeggen op het individuele kind, een individuele ouder, maar ook een ouderpaar, een gezin, naaste familie en bureu), deels gericht op groepen (dat wil zeggen, ouders, kinderen, gezinnen, naaste familie en bureu). Sommige activiteiten hebben een continu karakter (dat wil zeggen, zij vinden gedurende de totale begeleidingsperiode plaats), andere activiteiten hebben een discontinu karakter (dat wil zeggen zij vinden in afgeronde, aanwijsbare perioden van de begeleidingsperiode plaats).

Het begeleidingsprogramma vormt een geheel en de activiteiten hebben een onderlinge samenhang in inhoud en moment van aanbieding. Dat wil zeggen dat:

- a. iedere activiteit iets anders biedt dan andere activiteiten;
- b. in iedere activiteit dezelfde visie op de ontwikkeling van dove kinderen in brede zin bevat is;
- c. verwezen kan worden naar voorgaande of toekomstige activiteiten die aanverwante aspecten betreffen;
- d. er sprake is van afstemming tussen de verschillende activiteiten, ten aanzien van bijvoorbeeld hoeveelheid benodigde voorkennis en/of vaardigheden van de deelnemers;
- e. er sprake is van duidelijkheid ten aanzien van de mogelijkheden om aan de activiteiten deel te nemen en eventuele voorwaarden die voor deelname gelden;
- f. voorwaarden vooraf aan deelname slechts bij uitzondering gesteld zullen worden;
- g. deze voorwaarden vooraf uitsluitend gesteld kunnen worden als gemotiveerd kan worden dat de activiteit voor de deelnemers niet doelmatig zal zijn en door de bij de deelnemer ontbrekende kennis en vaardigheden niet toegankelijk;
- h. alle activiteiten in de loop van de begeleidingsperiode aan alle tot de (per activiteit omschreven) doelgroep behorende individuen zijn aangeboden;
- i. activiteiten zich niet eenmalig voordoen, zodat bij verhindering bij een aanbieding, de beoogde deelnemer de zekerheid heeft in een later stadium een nieuwe aanbieding te krijgen;
- j. het moment en tijdstip van aanbieding zodanig wordt gekozen dat de activiteit voor de beoogde deelnemer bereikbaar, doelmatig en toegankelijk is (zowel qua niveau van vaardigheden als qua tijdsinvestering als qua aansluiting op de opvoedingssituatie/ontwikkelingsfase van het kind).

Een begeleidingsprogramma biedt tenminste de volgende activiteiten:

- individuele kontakten met het gezin in de vorm van huisbezoeken;
- diagnostische gegevensverzameling per individueel kind;
- cursusaanbod ten aanzien van het verwerven van communicatieve vaardigheden door opvoeders, individueel of per groep;
- speciale cursussen voor opvoeders, met specifieke leerdoelen ten aanzien van communicatie en/of interactie en/of opvoeding;
- gezinsactiviteiten, voor het gehele gezin, inclusief de sociale omgeving;
- begeleidingsactiviteiten als speelzaal, speel-o-theek, maar ook begeleidingsactiviteiten die in het centrum plaatsvinden zoals observatie-weken, e.d.

III. DESKUNDIGHEDEN EN VERDELING PER ACTIVITEIT

1. Algemeen

Voor de uitvoering van de activiteiten is een scala van kennis, vaardigheden en deskundigheden nodig dat in het team van gezinsbegeleiding voorhanden dient te zijn. Hierbij is een adequate taakverdeling noodzakelijk. Dit betekent dat gezinsbegeleiding noodzakelijkerwijs een multidisciplinaire aanpak en structuur behoeft. Voor de verwezenlijking van de doelstellingen in een samenhangend geheel van activiteiten is het noodzakelijk dat er kennis is over en vaardigheden zijn ten aanzien van: de gewone en pathologische vormen van ontwikkeling bij dove en horende kinderen; kennis van gewone en pathologische gezinsinteracties; kennis van gewone en pathologische vormen van rouwverwerking; kennis van opvoedingsstrategieën; gesprekstechnieken (individueel en in groepen); observatietechnieken; psychologische, audiologische, otologische, oogheeskundige en logopedische diagnostiek; taalverwerving, inclusief verwerving van gebarentaal; dovencultuur; didactiek en didactische werkvormen; kennis van de cultuur van allochtonen, inclusief hun taalproblematiek.

Deze deskundigheden en vaardigheden bevinden zich op de gebieden van:

- audiologie
- otologie
- oogheeskunde
- logopedie
- ontwikkelingspsychologie
- orthopedagogiek
- opvoeding van dove kinderen
- gezinsbegeleiding
- (kinder)psychotherapie (counselling)
- psycholinguïstiek
- communicatieve vaardigheden van dove mensen
- levensbeschouwendheid

Over een aantal deskundigheden kan via consulterende functies worden beschikt. In de situatie van gezinsbegeleiding lenen zich hiertoe de otologische, oogheeskundige en levensbeschouwelijke inbreng zeer goed. Combinaties van deskundigheden en vaardigheden in één persoon zijn vanzelfsprekend mogelijk. Gezien de complexiteit en veelomvattendheid van de werkzaamheden is een hoge scholingsgraad noodzakelijk.

Voor de functie van gezinsbegeleider zijn personen die minimaal een HBO- met post HBO-opleiding dan wel een universitaire opleiding op het gebied van orthopedagogiek of een vergelijkbare opleiding hebben de aangewezen personen. Er zullen gezinsbegeleidingsinstellingen zijn die de rol en betekenis van de dovencultuur en de rol van gebarentaal tot uitdrukking willen brengen. Dan zullen één of meer dove personen deel moeten uitmaken van het team. Gezien het belang dat gehecht wordt aan de ervaringen van ouders en de betekenis die ouders voor elkaar kunnen hebben zouden één of meer personen ervaringsdeskundig kunnen zijn, in de zin dat zij zelf ouder zijn van een doof kind.

2. Deskundigheidsbevordering

Het werken in een gezinsbegeleidingsteam vereist zeer specialistische deskundigheden die aanstellingseisen vormen. De diensten zullen deze eis ieder voor zich nader in hun werkplan moeten formuleren. De teamleden dienen regelmatig geschoold te worden ten aanzien van specialistische vaardigheden. Door middel van inservice training dienen de teamleden vaardigheden te verwerven om goed te kunnen communiceren met dove kinderen en dove volwassenen. Deze vaardigheden moeten regelmatig door middel van herhalings/uitbreidings/opfrissingstraining worden geoefend. Voor zover mogelijk en relevant dient deskundigheidsbevordering voor de gezinsbegeleidingsinstituten gezamenlijk te geschieden. Daarnaast moeten de teamleden op de hoogte gehouden worden van de ontwikkelingen in andere dan hun eigen vakgebied voor zover het doofheid betreft. Voorts moeten deskundigheden en vaardigheden op het eigen vakgebied bevorderd worden doordat de mogelijkheid gegeven wordt aan teamleden om regelmatig symposia, congressen en dergelijke te bezoeken die ofwel specifiek gericht zijn op dove kinderen ofwel algemeen gericht op het vakgebied. Voorts doordat de mogelijkheid gegeven wordt dat teamleden specifieke cursussen, bijeenkomsten e.d. via bijvoorbeeld RINO, PAOS, of beroepsverenigingen volgen. Lidmaatschap van beroepsverenigingen of speciale werkgroepen moet bevorderd worden.

3. Verdeling per activiteit

Basis voor onderstaande berekeningen vormt hetgeen staat vermeld in het Toekomstscenario en waarover consensus is bereikt. Uitgangspunten bij die berekening zijn:

- aan één gezin wordt gemiddeld 314 uur per jaar besteed.
- het aantal werkbare uren per medewerker per jaar bij full-time dienstverband is 1736 uur (dit is het aantal uren minus vakantie en een korte ziekteperiode).
- ieder gezin ontvangt begeleiding gedurende een periode van 3 jaar.

Hieronder volgt een verdeling per activiteit. De verhoudingen kunnen per instelling iets verschillend liggen. Dit geldt zowel voor de activiteit als voor de tijdsverdeling. Iedere instelling legt eigen accenten, bovendien kan voor individuele gezinnen ook een andere verhouding (tijdelijk) beter zijn. Informatie hierover zal in het eigen activiteitenplan zijn opgenomen.

a. Huisbezoeken

In een periode van 3 jaar (de begeleidingsduur per gezin) is 280 uur bestemd voor huisbezoeken: dit zijn 56 huisbezoeken van 5 uur (incl. reistijd, voorbereiding en verslaglegging). Per jaar, per gezin is dit 93 uur.

De **benodigde deskundigheid** ligt op HBO-niveau, aangevuld met een post HBO-opleiding (bijv. maatschappelijk werk en V.O.-opleiding) of op universitair niveau (bijv. orthopedagoog).

b. Specifieke activiteiten

Hieronder vallen activiteiten als spelobservaties, hoor- en spraaktrainingscursussen, voorleescursussen, cursussen t.b.v. de sociaal-emotionele ontwikkeling en opvoeding, familie-weekenden, peuterspeelzaal, spel-o-theek, activiteiten t.b.v. meervoudig gehandicapte kinderen en allochtone kinderen. Per gezin wordt hiervoor 110 uur per jaar berekend.

De **benodigde deskundigheid** zal hiervoor deels op universitair niveau liggen (psycholinguïst, psycholoog/orthopedagoog) en deels op middelbaar of hoger beroepsniveau (peuterspeelzaalleidster, praktisch pedagogisch medewerker, dove medewerkers, technicus/cameraman, etc.).

c. Ouderbijeenkomsten, communicatiecursussen

Per gezin werd hiervoor 23 uur per jaar berekend.

Benodigde deskundigheid: voor de ouderbijeenkomsten HBO/universitair; voor de communicatiecursussen ervaringsdeskundige aangevuld met universitair (psycholinguïst, taalpsycholoog)

d. Diagnostiek

Per gezin werd hiervoor gedurende de begeleidingsperiode (= 3 jaar) 20 uur berekend.

Benodigde deskundigheid: audiologie, keel- neus- en oorheelkunde, oogheelkunde, psychologie, psycholinguïstiek, logopedie.

e. Overleg en deskundigheidsbevordering

Hiervoor werd 48 uur per gezin per jaar berekend.

Daar alle teamleden hieraan deelnemen zal hiervoor een gemiddelde berekening moeten worden gemaakt, of een toeslag in uren per individuele werknemer moeten worden berekend.

f. Administratieve werkzaamheden

Het gaat hier om secretariële en financieel-administratieve ondersteuning. Per gezin per jaar wordt 20 uur berekend.

g. Beleidsvorming en coördinatie

In het Toekomstscenario werd hiervoor niet een specifiek aantal uren benoemd. Een bepaald percentage van het totaal aantal uren zal voor deze taak moeten worden gereserveerd.

IV. AUDIOLOGISCHE CENTRA - DIAGNOSTIEK EN EERSTE AANZET TOT GEZINSBEGELEIDING

1. Inleiding

De gezondheidszorg in Nederland is zodanig georganiseerd dat vrijwel alle dove kinderen bij een Audiologisch Centrum worden aangemeld voor gehooronderzoek. De leeftijd van aanmelding varieert. Een deel van de kinderen komt vóór de negende levensmaand, het grootste deel echter wordt opgespoord via de gehoorscreening die op de leeftijd van negen maanden plaatsvindt. Deze screening vindt plaats op de consultatiebureaus voor zuigelingen in het kader van de jeugdgezondheidszorg. Het verwijspad is consultatiebureau-arts, huisarts, medisch specialist (kno-arts, kinderarts of kinderpsychiater), Audiologisch Centrum. Dit laatste heeft een zeer belangrijke rol in de eerste periode van onderkenning tot diagnostiek, waarna zo snel mogelijk gezinsbegeleiding moet volgen. Doofheid is een handicap met buitengewoon complexe gevolgen. Daarom zijn de eisen die gesteld moeten worden aan gezinsbegeleidingsdiensten met betrekking tot kennis, vaardigheden, ervaring en attitude zeer hoog. Gevoegd bij de lage incidentie van prelinguale doofheid heeft dit als consequentie dat landelijk slechts dan voorzien kan worden in een kwalitatief goede gezinsbegeleiding als het aantal diensten beperkt is.

Ook in de diagnostische fase dient zorg van goede kwaliteit te worden geboden. Inhoudelijk en organisatorisch moeten daaraan echter andere eisen worden gesteld dan aan de begeleiding vanuit de zeven, daartoe aangewezen instellingen. Het hoofddoel van een Audiologisch Centrum kan m.b.t. begeleiding gedurende de diagnostische fase als volgt worden omschreven:

Het goed in beeld brengen van de audiologische, medische, logopedische en psychologische aspecten met als doel binnen zo kort mogelijke tijd een indruk te vormen van het gehoor en de ontwikkelingsmogelijkheden van het kind. Met de resultaten van de diagnostische onderzoeken als basis wordt het gezin vervolgens voorbereid op aanmelding bij een Instelling voor Gezinsbegeleiding.

Voor een zo goed mogelijke ontwikkeling van het dove kind en welbevinden van de ouders is het van groot belang dat parallel aan de diagnostiek meteen begonnen wordt met een vorm van begeleiding. Binnen die begeleiding worden de ouders geïnformeerd over de mogelijkheden van de gezinsbegeleidingsinstellingen. Zodra doofheid of ernstige slechthorendheid vaststaat of zeer waarschijnlijk is en dus aanmelding bij een gezinsbegeleidingsinstelling aangewezen is, worden de ouders hierop voorbereid en volgt zo spoedig mogelijk aanmelding. Uitgangspunt hierbij is dat aanmelding binnen 3 maanden zal plaatsvinden.

2. Doelen en activiteiten

Het bovenomschreven doel wordt nader gespecificeerd in de volgende subdoelstellingen:

1. Via audiologisch, logopedisch, psychologisch en medisch onderzoek komen tot een zo goed mogelijke diagnose.
2. Ouders ondersteunen en begeleiden in de eerste fase van het verwerkingsproces.
3. Het stimuleren van de interactie tussen ouders en kind.
4. Het begin maken met een optimale hoortoestelaanpassing.
5. Een begin maken met de hoortraining en spraakontwikkeling.
6. De ouders informatie geven met betrekking tot doofheid, de gevolgen ervan en wat zij er positief aan kunnen doen.
7. Ouders voorlichten over de mogelijkheden van gezinsbegeleiding en hen begeleiden bij een aanmelding bij één van de erkende gezinsbegeleidingsinstellingen.

Binnen het begeleidingsprogramma van het Audiologisch Centrum worden tenminste de volgende activiteiten aangeboden:

- Audiologisch, psychologisch, logopedisch en medisch onderzoek en gezinsintake.
- Het verstrekken van informatie over de mogelijkheden van ernstig auditief gehandicapte kinderen in het algemeen en van hun kind in het bijzonder. Daarnaast het geven van meer algemene informatie op dit gebied en bijvoorbeeld begeleiding bij het lezen van gerichte literatuur, etc.
- Onderzoek met en zonder hoortoestel, vrije veld observatie, etc.
- Leren omgaan met het hoortoestel en een begin maken met hoor- en spraaktraining. Deze activiteiten zullen deels in het centrum, deels in de thuissituatie plaatsvinden.

De verschillende activiteiten binnen de begeleiding dienen op elkaar afgestemd te zijn.

Om adequate zorg en begeleiding te kunnen bieden, is het nodig dat binnen het Audiologisch Centrum voldoende kennis en ervaring ten aanzien van doofheid en de gevolgen daarvan aanwezig is. Daarnaast is een goede relatie met de (omliggende) gezinsbegeleidingsinstellingen noodzakelijk teneinde een goede en snelle definitieve begeleiding te kunnen bewerkstelligen. De activiteiten van het Audiologisch Centrum zijn:

1. Diagnostisch onderzoek (audiologisch, psychologisch, logopedisch en gezinsintake).
2. Toestelaanpassing, hoor- en spraaktraining, huisbezoeken.
3. Overleg (diverse disciplines) en deskundigheidsbevordering.
4. Administratie.

In de eerste 3 maanden is flexibiliteit t.a.v. de zorg geboden. De behoeften liggen, vooral in die eerste diagnostische fase, per gezin zeer verschillend. Zorg is met name in die periode maatwerk. Het totaal aantal uren dat aan bovengenoemde activiteiten per gezin besteed dient te worden is 82. Hiervan valt 6 uur binnen het AC-tarief. Ten laste van de verstrekking gezinsbegeleiding komt dan 76 uur.

3. Kosten

Activiteiten/discipline	A Gemiddelde aantal u/3 mnd	B Schaalbe- drag per 1-9-90 pm	C Kosten op basis van 3 mnd
1. activiteiten genoemd onder 1	13,5	65 6786	63.325
2. activiteiten genoemd onder 2 en 3	57,5	55 5041	200.365
3. administratie	5	40 3461	11.960
Totaal			275.650
40% SL, Pensioenpremie, vakantietoeslag			110.250
Organisatiekosten 30% van f 275.650			82.700
Totale kosten			468.600

Dit is het bedrag op jaarbasis, uitgaand van 100 kinderen per jaar. De vergoeding per AC per kind = f 4.686,--.

V. FINANCIËLE CONSEQUENTIES

1. Uitgangspunten

- a. Er zijn conform het 'Toekomstscenario' zeven gezinsbegeleidingsorganisaties. Tegenover dit aanbod staat een vraag naar gezinsbegeleiding van ca. 300 gezinnen.
- b. Iedere organisatie moet in staat zijn het kwalitatieve aanbod te doen zoals bedoeld en omschreven in het 'Toekomstscenario' en het 'Strategisch Beleids- en Activiteitenplan 1989-1993'.
- c. Om dit kwalitatieve aanbod te realiseren is een vast personeelsbestand benodigd van 4,5 mensjaren (zie verder punt e). De exacte verdeling van dit personeelsbestand over de in het 'Toekomstscenario' genoemde disciplines is in eerste instantie een verantwoordelijkheid van de betrokken gezinsbegeleidingsorganisaties, maar zal in hoofdlijnen moeten overeenstemmen met het in het 'Toekomstscenario' omschreven aanbod.
- d. De voor de formatie van 4,5 mensjaren benodigde financiële middelen zijn gebaseerd op FWG-gemiddelden van de genoemde disciplines.
Het gaat dus om rekenveronderstellingen, waaraan personeel van de gezinsbegeleidingsorganisaties geen rechten kunnen ontlenen.
Uitgangspunt voor functie-indeling blijft de FWG-systematiek, welke gebaseerd is op functie-inhoud en functie-zwaarte. Deze kan van organisatie tot organisatie verschillend zijn. Overigens staat het de organisatie ook vrij om bijvoorbeeld op consult-basis de benodigde diensten ter beschikking te krijgen.
- e. De minimale bezetting van 4,5 mensjaren is toereikend voor het begeleiden van 20 gezinnen. Hiervoor wordt aan iedere organisatie eenzelfde vast bedrag ter beschikking gesteld. Daarnaast ontvangt iedere organisatie een bedrag voor ieder gezin boven de genoemde twintig gezinnen.
- f. Indien een organisatie na verloop van twee jaar structureel minder dan twintig gezinnen in de begeleiding heeft vervalt het recht op de vaste bekostiging.

2. Vaste kosten per begeleidingsorganisatie

Uit kwaliteitsoverwegingen wordt er vanuit gegaan dat een gezinsbegeleidingsorganisatie uit minimaal 4,5 medewerkers moet bestaan. Deze medewerkers vormen het vaste bestand van de organisatie en worden geacht twintig gezinnen te begeleiden.

Deze minimale bezetting is als volgt opgebouwd:

	<u>formatie</u>
Gezinsbegeleider	1.0
Kindgerichte activiteiten	1.0
Ouderbijeenkomsten	1.5
Secretariaat + administratie	0.5
Coördinatie	0.5
	<u>4.5</u>

Uitgaande van de gemiddelde salariskosten van f 85.793,-- zoals onder punt 4. is berekend, de materiële kosten op f 3500,-- per te begeleiden gezin worden gesteld en voor huisvestingskosten een bedrag van f 50.000,-- per begeleidingsorganisatie wordt gerekend, is het vaste bedrag per begeleidingsorganisatie:

salariskosten 4,5 medewerker à f 85.793,--	= f 386.000,--
materiële kosten 20 gezinnen à f 3.500,--	= f 70.000,--
huisvestingskosten	= f 50.000,--
	<u>f 506.000,--</u>

In dit vaste bedrag per begeleidingsorganisatie wordt geacht dat daarvoor maximaal twintig gezinnen begeleid worden.

3. Berekening variabele kosten per begeleid gezin

Een extra bedrag per begeleidingsorganisatie is te berekenen voor het aantal gezinnen boven de twintig, welke reeds in het vaste bedrag zijn opgenomen.

Onder punt 4. is berekend de kosten voor begeleiding van 40 gezinnen	f 812.000,--
Onder punt 2. is berekend het vaste bedrag voor 20 gezinnen	f 506.000,--
Extra kosten voor 20 gezinnen	<u>f 306.000,--</u>

De variabele kosten per gezin zijn derhalve te berekenen op:

$$f 306.000,-- : 20 = f 15.300,--.$$

4. Uitwerking gemiddelde kosten per gezinsbegeleidingsinstelling

De gemiddelde gezinsbegeleidingsorganisatie heeft ca. 40 gezinnen in begeleiding.

De kosten van de daarvoor benodigde personele bezetting, zoals genoemd in paragraaf III-3, zijn als volgt te berekenen:

Aktiviteit/discipline	A Gemiddeld aantal uren begeleiding per gezin per jaar	B Kosten op jaarbasis
Huisbezoeken	93	f 129.625,--
Specifieke activiteiten	110	153.320,--
Ouderbijeenkomsten	23	32.058,--
Diagnostiek	20	37.526,--
Overleg/deskundigheidsbevordering	48	66.904,--
Adm. werkzaamheden	20	21.860,--
	314	441.293,--
	Opslag sociale kosten ca. 40%	180.707,--
		f 622.000,--

De berekening van het gemiddeld aantal personen ten behoeve van de begeleiding van 40 gezinnen is als volgt:

324 uur x 40 gezinnen = 12.560 uur.

Aantal werkbare uren per full-time medewerker is 1736 uur.

Derhalve is het aantal personen te berekenen op:

$$12.560 : 1736 = 7.25.$$

De gemiddelde salariskosten bedragen dan per medewerker:

$$f 622.000,-- : 7.25 = f 85.793,--$$

Indien de materiële kosten, waaronder reis- en verblijfkosten, bureaunkosten e.d. gesteld worden op gemiddeld f 3500,-- per te begeleiden gezin per jaar, en de huisvestingskosten op f 50.000,-- per begeleidingsorganisatie, zijn de jaarkosten voor veertig gezinnen als volgt:

salariskosten 7.25 medewerkers à f 85.793,-- = f 622.000,--
 materiële kosten 40 gezinnen à f 3.500,-- = f 140.000,--
 huisvestingskosten = f 50.000,--

$$\underline{\underline{f 812.000,--}}$$